

PAWEŁ BORECKI*

ZNAMIONA PAŃSTWA WYZNANIOWEGO
– UWAGI NA KANWIE DOROBKU
WSPÓŁCZESNEGO KONSTYTUCJONALIZMU

WPROWADZENIE

Analiza współcześnie obowiązujących konstytucji, szczególnie tych ustanowionych u schyłku XX wieku oraz już w XXI stuleciu, prowadzi do wniosku, że ustrój państwa wyznaniowego stopniowo traci swą popularność¹. Nie można jednak mówić o jego powszechnym i szybkim zaniku. Religia wciąż posiada dla rządzących istotne atuty. Jest często instrumentem legitymizacji władzy, czynnikiem integrującym społeczeństwa, szczególnie wieloetniczne, czy źródłem norm stabilizujących życie indywidualne i kolektywne. Przy tym normatywny, zwłaszcza konstytucyjny, ustrój państwa wyznaniowego nie powinien być apriorycznie uznawany za sprzeczny ze standardami demokratycznymi oraz

* Dr hab., Zakład Prawa Wyznaniowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski, Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, e-mail: pawelborecki@op.pl

¹ Na temat historycznych form państwa wyznaniowego zob.: Artur Mezglewski, Henryk Misztal, Piotr Stanisław, *Prawo wyznaniowe* (Warszawa: C.H. Beck, 2011), 12-16; Józef Krukowski, *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2013), 11-45; Michał Pietrzak, *Prawo wyznaniowe* (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2013), 56-66.

wolnościami i prawami człowieka². Celem niniejszej pracy jest ustalenie, czy jest możliwa we współczesnym konstytucjonalizmie rekonstrukcja typowych normatywnych znamion państwa wyznaniowego. Ponadto na podstawie charakterystycznych cech państwa wyznaniowego wyrażonych w aktualnie obowiązujących ustawach zasadniczych, ze szczególnym uwzględnieniem tych ustanowionych już w obecnym stuleciu, zamierza się podjąć próbę określenia szczegółowego modelu państwa wyznaniowego³. Przedmiotem analizy będzie także miejsce klauzul wyznaniowych w systematyce aktów konstytucyjnych. Podjęta zostanie próba wskazania najbardziej charakterystycznych sformułowań. Można zaryzykować przypuszczenie, że sformułowanie szczegółowego modelu państwa wyznaniowego na podstawie samych tylko ustaw zasadniczych będzie trudne z uwagi na sam charakter przepisów ustrojowych. W kontekście rozpatrywania powyższych zagadnień podjęto ponadto próbę odpowiedzi na jeszcze jedno istotne pytanie – czy urząd państwa wyznaniowego jest do pogodzenia z wolnością w sprawach religijnych?

² Pośrednio analizowany system relacji między państwem a religią legitymizuje Unia Europejska. Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej w art. 17 ust. 1 i 2 stanowi bowiem: *1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w Państwach Członkowskich i nie narusza tego statusu. 2. Unia szanuje również status organizacji światopoglądowych i niewyznaniowych przyznany im na mocy prawa krajowego.* Także Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 r. w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka nie zakazuje istnienia kościoła państwowego stanowiącego element tradycji i tożsamości narodowej. Nie ma też zakazu, by pomoc i współdziałanie państwa dla najsilniej ustabilizowanych kościołów były wyraźniejsze niż wobec nowopowstałych i nieznanych grup wyznaniowych. – *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. I. Komentarz do artykułów 1-18*, red. Leszek Garlicki (Warszawa: C.H. Beck, 2010), 560 i 579; Michał Hucał, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* (Warszawa: C.H. Beck, 2012), 94-96.

³ Krytycznie nt. dotychczasowych prób klasyfikowania modeli relacji między państwem a religią zob. Aernout J. Nieuwenhuis, „State and religion, a multidimensional relationship: Some comparative law remarks”, *International Journal of Constitutional Law* 10, no. 1 (January 2012): 153-174, <https://doi.org/10.1093/icon/mos001>.

1. PAŃSTWA WYZNANIOWE – GŁÓWNE KIERUNKI PRZEMIAN WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE

Państwo wyznaniowe staje się stopniowo zjawiskiem charakterystycznym przede wszystkim dla krajów związanych socjologicznie i kulturowo z religią muzułmańską. Są to zwłaszcza państwa Afryki Północnej, Bliskiego i Środkowego Wschodu oraz Archipelagu Indonezyjskiego. Ustrój państwa konfesyjnego w wymiarze ustrojowym uległ natomiast ograniczeniu w krajach znajdujących się w kręgu oddziaływania chrześcijaństwa, szczególnie katolicyzmu⁴, w mniejszym stopniu – protestantyzmu⁵. Wskazują na to przemiany prawne w szeregu państw europejskich oraz latynoamerykańskich⁶. Nieliczna i stabilna jest zlokalizowana w Azji grupa państw, w których konfesją oficjalną, czy uprzywilejowaną, jest buddyzm. W świetle odpowiednich konstytucji można doń zaliczyć jedynie Tajlandię⁷, Sri Lankę⁸, Kambodżę i Bhutan⁹.

⁴ Zasadniczej zmiany w dziedzinie koncepcji relacji między państwem a Kościołem dokonał Kościół Katolicki podczas Soboru Watykańskiego II (lata 1962-1965) oraz w nauczaniu papieży posoborowych m.in. Pawła VI i Jana Pawła II. Zwłaszcza uznał za zgodną z doktryną katolicką zasadę „zdrowej” świeckości państwa oraz wolność w sprawach religijnych (*libertas in re religiosa*) – zob. szerzej Paweł Sobczyk, *Kościół a wspólnoty polityczne* (Warszawa: Santiago, 2005). We współczesnej Europie państwami katolickimi w świetle konstytucji pozostały w większości nieliczne i niewielkie terytorialnie podmioty: Andora, Malta, Lichtenstein, Monako, Państwo Watykańskie oraz Irlandia. W 1976 r. bezpośrednio w swojej konstytucji ustanowiła zasadę oddzielenia związków wyznaniowych od państwa Portugalia (zob. art. 41 ust. 4); w 1978 r. konstytucja Hiszpanii ustanowiła system rozdziału państwa i kościoła deklarując, że żadne wyznanie nie ma charakteru państwowego (art. 16 ust. 3) natomiast w 1984 r. państwem wyznaniowym przestały być Włochy w wyniku derogacji zasady zawartej w Konkordacie Laterańskim, że katolicyzm jest jedyną religią państwa.

⁵ Od 2000 r. Kościół Ewangelicko-Luterański stracił status państwowego wyznania w Szwecji. Od 2017 r. Kościół Ewangelicko-Luterański przestał być kościołem państwowym w Norwegii.

⁶ Zob. Wiesław Bar, „Kwestie wyznaniowe w konstytucjach krajów Ameryki Łacińskiej i Karaibów”, w: *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego*, red. Artur Mezglewski (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004), 152-155.

⁷ Zob.: konstytucja Królestwa Tajlandii z 2017 r. (sekcja 7) - <http://www.constitutionnet.org/sites/default/files/2017-05/CONSTITUTION%2BOF%2BTHE%2BKINGDOM%2BOF%2BTHAILAND%2B%28B.E.%2B2560%2B%282017%29%29.pdf> [dostęp: 5.11.2017].

⁸ Zob. art. 9 konstytucji Demokratycznej Socjalistycznej Republiki Sri Lanki z 1978 r. - <http://srilankalaw.lk/constitution-of-the-democratic-socialist-republic-of-sri-lanka.html> [dostęp: 14.09.2017].

Po roku 1989, przede wszystkim w związku z kryzysem i rozpadem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich¹⁰ oraz jego strefy wpływów, zdecydowanemu ograniczeniu uległa grupa państw wyznaniowych *à rebours*, tzn. tych w których miejsce oficjalnej religii zajmowała ideologia komunistyczna¹¹. Współcześnie występują pojedyncze przypadki świeckich państw ideologicznych¹². Są to: Chińska Republika Ludowa, Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna, Republika Kuby, czy Socjalistyczna Republika Wietnamu. Ideologia komunistyczna, czy maoistowska straciła jednak definitywnie swój ekspansjonistyczny charakter. Zasadne jest przypuszczenie, że grupa państw ideologicznych będzie ulegała dalszej redukcji.

Należy jednak podkreślić, że wśród państw zamieszkałych w większości, czy w istotnej mierze, przez osoby identyfikujące się z islamem konstytucjonalizacja konfesyjnego charakteru państwowości bynajmniej nie jest powszechna¹³. Co więcej, szereg państw należących do Organizacji Współpracy Islamskiej¹⁴ jurydykuje w swoich ustawach

⁹ Zob. konstytucja Królestwa Bhutanu z 2008 r. (art. 2 ust. 2 i art. 3) – https://www.constituteproject.org/constitution/Bhutan_2008.pdf?lang=en [dostęp: 14.09.2017].

¹⁰ ZSRR przestał istnieć w wyniku porozumienia białowieckiego z dnia 8 grudnia 1991 r., zawartego przez prezydentów Rosji, Ukrainy i Białorusi, oraz deklaracji z dnia 26 grudnia 1991 r. o rozwiązaniu ZSRR, przyjętej przez Radę Najwyższą ZSRR.

¹¹ Józef Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 2000), 71. Zob. szerzej: Marcin Kula, *Religiopodobny komunizm* (Kraków: Nomos, 2003) i Krzysztof Tyszką, „Religijne oblicze komunizmu”, *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi* 31 (2009): 327-344.

¹² Por. Wojciech Brzozowski, „Państwo wyznaniowe a państwo ideologiczne”, w: *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka* (Warszawa: Elipsa, 2011), 50-59.

¹³ Por. *The Religion-State Relationship and the Right to Freedom of Religion or Belief: A Comparative Textual Analysis of the Constitutions of Majority Muslim Countries and Other OIC Members* – [http://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/USCIRF%20Constitution%20Study%202012%20\(full%20Text\(2\)\).pdf](http://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/USCIRF%20Constitution%20Study%202012%20(full%20Text(2)).pdf) [dostęp: 15.12.2017]

¹⁴ Międzynarodowa organizacja polityczno-religijna. Ma stałego przedstawiciela przy ONZ. Formalnie powstała w 1971 r. jako Organizacja Konferencji Islamskiej (OKI), chociaż *de facto* istniała już od konferencji w Rabacie w 1969 roku. W czerwcu 2011 roku OKI zmieniła nazwę na obecną tj. Organizacja Współpracy Islamskiej (OWI). Jej cele to: popieranie solidarności państw muzułmańskich, zacieśnianie ich współpracy gospodarczej, społecznej, kulturalnej, naukowej, wspólne konsultacje w organizacjach międzynarodowych. W 2016 r. do OWI należało 57 państw oraz Organizacja Wyzwolenia Palestyny. W ramach OWI działa wiele wyspecjalizowanych instytucji, m.in. Muzułmański Fundusz

zasadniczych zasadę świeckości państwa. Nastąpiło to w konstytucjach: Turcji z 1982 r. (art. 2)¹⁵, Gujany z 1980 r. (art.1)¹⁶, Togo z 1992 r. (art. 1)¹⁷, Gabonu z 1991 r. (art. 2)¹⁸, Senegal z 2001 r. (art. 1)¹⁹, Mali z 1992 r. (art. 25)²⁰, Czadu z 1996 r. (art. 1)²¹, Kirgistanu z 2010 r. (art. 1 ust. 1)²², Gwinei Bissau z 1984 r. (art. 1)²³, Kazachstanu z 1995 r. (art. 1 ust. 1)²⁴, Tadżykistanu z 1994 r. (art. 1)²⁵, Turkmenistanu z 2008 r. (art. 1)²⁶, Beninu z 1990 r. (art. 2)²⁷, Wybrzeża Kości Słoniowej z 2000 r. (art. 30)²⁸, Kamerunu z 1972 r. (art. 1)²⁹, czy Burkina Faso z 1991 r. (art. 31)³⁰. W konstytucjach Azerbejdżanu³¹ i Nigru³²

Solidarności i Islamski Bank Rozwoju. Najwyższym organem jest konferencja przywódców państw członkowskich, zwoływana co trzy lata.

¹⁵ Zob. https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf [dostęp: 17.09.2017].

¹⁶ Zob. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_127724.pdf [dostęp: 14.09.2017].

¹⁷ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Togo_2007.pdf?lang=en [dostęp: 14.09.2017].

¹⁸ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Gabon_1997.pdf [dostęp: 14.09.2017].

¹⁹ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Senegal_2009.pdf?lang=en [dostęp: 17.09.2017].

²⁰ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Mali_1992.pdf?lang=en [dostęp: 17.09.2017].

²¹ Zob. https://www.presidence.td/fr-page-86-La_Constitution.html [dostęp: 17.09.2017].

²² Zob. <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/kyr127812E.pdf> [dostęp: 17.09.2017].

²³ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Guinea_Bissau_1991.pdf?lang=en [dostęp: 17.09.2017].

²⁴ Zob. http://www.constitutionnet.org/sites/default/files/2303_constitution_kazakhstan1.pdf [dostęp: 17.09.2017].

²⁵ Zob. <http://users.unimi.it/dirpubesteuropa/wp-content/uploads/Costituzione-della-Repubblica-del-Tajikistan.pdf> [dostęp: 17.09.2017].

²⁶ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2008.pdf?lang=en [dostęp: 17.09.2017].

²⁷ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Benin_1990.pdf?lang=en [dostęp: 17.09.2017].

²⁸ Zob. http://https://www.constituteproject.org/constitution/Cote_D'Ivoire_2000.pdf?lang=en [dostęp: 17.09.2017].

²⁹ Zob. http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=191418 [dostęp: 14.09.2017].

³⁰ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Burkina_Faso_2012.pdf [dostęp: 17.09.2017].

³¹ Zob. art. 18 Konstytucji Azerbejdżanu z 1995 r. – http://azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_e.pdf [dostęp: 14.09.2017].

³² Zob. art. 30 Konstytucji Nigru z 2010 r. – https://www.constituteproject.org/constitution/Niger_2010.pdf [dostęp: 14.09.2017].

wyrażona jest zasada rozdziału państwa i religii. Natomiast ustrojodawca Ugandy głosi nieistnienie religii państwowej³³. W konsekwencji, w konstytucjach wszystkich wymienionych państw gwarantuje się wolność w sprawach religijnych.

Trzeba odnotować, że tzw. arabska wiosna³⁴ nie zaowocowała przemianami skutkującymi pozbawieniem islamu statusu religii oficjalnej (państwowej) we właściwych państwach. W niektórych krajach muzułmańskich takich jak: Irak³⁵, Afganistan czy Somalia³⁶ wyraźnie wzrósł stopień nasycenia pierwiastkami konfesyjnymi ustaw zasadniczych przyjętych już w XXI wieku, w porównaniu z konstytucjami ustanowionymi w drugiej połowie XX wieku, w okresach rządów autorytarnych reżimów, tzn. przed kryzysem, wręcz upadkiem, tych państw u schyłku rzeczonoego stulecia i na początku obecnego wieku. Wydaje się, że wspomniane zjawisko odzwierciedla nawrót społeczeństw wymienionych krajów do religii muzułmańskiej po okresie pewnej laicyzacji lansowanej przez władze państwowe mające ambicje modernizacyjne. Można to także interpretować jako efekty oddziaływania ugrupowań fundamentalistów muzułmańskich³⁷.

Materiał normatywny mający stanowić podstawę rekonstrukcji współczesnych normatywnych znamion państwa konfesyjnego jest relatywnie ograniczony. Przepisy wyznaniowe konstytucji charakteryzują się niejednokrotnie dużą syntetycznością, Regułą nie jest normowanie przez ustrojodawcę szczegółowych aspektów relacji państwo

³³ Zob. art. 7 Konstytucji Ugandy z 1995 r. – https://www.constituteproject.org/constitution/Uganda_2005.pdf?lang=en [dostęp: 15.09.2017].

³⁴ Protesty społeczne i konflikty zbrojne w latach 2010-2013 głównie w krajach arabskich Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Przyczyną ich wybuchu było niezadowolenie obywateli z warunków życiowych, bezrobocie, rosnące ceny żywności, a także nepotyzm i korupcja władz, a także ograniczanie swobód obywatelskich przez autokratyczne reżimy.

³⁵ Por. Nabiha Hussain Saleh, *Doktryna islamu i konstytucje państw arabskich* (Warszawa: Heliodor, 1993), 242-246.

³⁶ Por. *Konstytucje państw afrykańskich, Tom I*, oprac. i wstęp Ludwik Gelberg (Warszawa: PWN, 1963), 169-217.

³⁷ Por. Ewa Górską, „O problemach z konstytucją Egiptu – współczesny konstytucjonalizm bliskowschodni i pułapki w treści konstytucji Egiptu z 2012 roku”, w: *Porewolucyjny Egipt. Wybrane aspekty społeczne i polityczne*, red. Piotr Niziński, Michał Lipa (Kraków: Wydawnictwo UJ, 2014), 61-73.

– religia. Niekiedy daje się zauważyć wyraźne podobieństwo klauzul wyznaniowych ustaw zasadniczych. Dotyczy to niektórych arabskich państw muzułmańskich oraz państw chrześcijańskich w Europie.

2. PRZEJAWY WYZNANIOWEGO CHARAKTERU PAŃSTWA W OBECNYCH KONSTYTUCJACH

U podstaw ustroju państwa wyznaniowego leży odrzucenie przez państwo neutralności (bezzstronności) w sprawach religijnych³⁸ i przyjęcie określonej doktryny religijnej jako państwowej, oficjalnej czy dominującej. Nie jest jednak regułą otwarta deklaracja ustrojodawcy, że państwo jest państwem religijnym o danej proveniencji. Przykładem może być Deklaracja niepodległości Państwa Izrael z 1948 r., określająca je jako Państwo Żydowskie³⁹. Oficjalna nazwa Iranu zgodnie z konstytucją z 1979 r.⁴⁰ to: Islamska Republika Iranu. Podobnie konstytucja Mauretanii z 1991 r. już w art. 1 charakteryzuje ją jako republikę islamską, niepodzielną, demokratyczną i socjalną⁴¹. Wyzna-

³⁸ Należy odnotować, że zasada neutralności państwa (władzy państwowej) wobec religii, czy światopoglądów jest wprost konstytucjonalizowana wyjątkowo rzadko we współczesnych państwach, które możemy zakwalifikować jako państwa świeckie. Konstytucja Kamerunu w swej preambule głosi, że neutralność i niezależność państwa wobec wszystkich religii są gwarantowane. Jednoznacznie normatywny charakter zasadzie neutralności państwa wobec religii nadają konstytucje: Albanii z 1998 r. (art. 10 ust. 2), Kosowa z 2008 r. (art. 8) i Madagaskaru z 2010 r. (art. 2). Polska konstytucja z 1997 r. w art. 25 ust. 2 posługuje się synonimem terminu „neutralność”. Stanowi, że władze publiczne zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, gwarantując swobodę ich wyrażania w życiu publicznym. Zasada neutralności światopoglądowej państwa jako najistotniejsza cecha współczesnego państwa świeckiego to przede wszystkim rezultat dorobku orzecznictwa sądów konstytucyjnych i administracyjnych – Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, 95; zob. także Wojciech Brzozowski, *Bezzstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP* (Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2011).

³⁹ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/izrael.html> [dostęp: 15.9.2017]. Na temat miejsca religii w konstytucjonalizmie izraelskim zob. szerzej m.in. Gábor Halmai, „Religion and Constitutionalism”, *MTA Law Working Papers* 5 (2015): 36-46 – http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2015_05_%20Halmai.pdf [dostęp: 15.12.2017].

⁴⁰ Zob. <https://faculty.unlv.edu/pwerth/Const-Iran%28abridge%29.pdf> [dostęp: 15.09.2017].

⁴¹ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Mauritania_2012.pdf [dostęp: 15.09.2017].

niowy charakter państwa akcentuje ustrojodawca Afganistanu w szczególności określając je w pierwszych przepisach Konstytucji z 2004 r. jako Islamską Republikę (zob. art. 1 i 2)⁴². Podobnie „konstytucja” Arabii Saudyjskiej z 1992 r. charakteryzuje to królestwo jako suwerenne arabskie, islamskie państwo z islamem jako jego religią⁴³.

Na wyznaniowy charakter państwa wskazuje internalizacja w treści ustawy zasadniczej światopoglądu religijnego. Wyrazem tego zjawiska jest zwłaszcza inwokacja do Boga w preambule konstytucyjnej. Konstytucje: Irlandii z 1937 r.⁴⁴ oraz Grecji z 1975 r.⁴⁵ rozpoczynają się od odwołania do trynitarniej koncepcji Absolutu⁴⁶. Konstytucje szeregu państw muzułmańskich zawierają, głównie w preambułach, odwołania do Allaha (Boga) oraz jego przymiotów (imion). W Arabii Saudyjskiej widomą, przewidzianą przez ustrojodawcę, oznaką konfesyjnego charakteru tego państwa, jest jego zielony sztandar z umieszczonym na nim muzułmańskim wyznaniem wiary. W obszernej preambule konstytucji egipskiej z 2014 r. ma miejsce odwołanie do związanych z tym krajem prawd wiary trzech religii monoteistycznych⁴⁷. Inaczej – oględniej – na wyznaniowy charakter państwa wskazuje konstytucja marokańska z 2011 r. formułując motto Królestwa: *Bóg, Ojczyzna, Król*⁴⁸. Podobnie motto Kambodży brzmi: *Naród, Religia, Król*. W ten sposób zapewne ustrojodawca wskazuje na najważniejsze wartości, które państwo winno chronić. Niekiedy odwołanie się twórców konstytucji do założeń światopoglądu religijnego jest o wiele bardziej ewidentne – świadczy o interpretacji rzeczywistości politycznej przez pryzmat doktryny religijnej. Podkreśla to konstytucja Iranu z 1979 r., upatrując w Bogu zwierzchnika państwa, czy konstytucja Irlandii z 1937 r. uznając Najświętszą

⁴² Zob. <http://www.afghanembassy.com.pl/afg/images/pliki/TheConstitution.pdf> [dostęp: 3.11.2017].

⁴³ Zob. http://www.servat.unibe.ch/icl/sa00000_.html [dostęp: 3.11.2017].

⁴⁴ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/irlandia.html> [dostęp: 15.09.2017].

⁴⁵ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/grecja.html> [dostęp: 15.09.2017].

⁴⁶ Wymienione ustawy zasadnicze są jedynymi w Europie ustanowionymi w imię Trójcy Świętej.

⁴⁷ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf [dostęp: 5.11.2017].

⁴⁸ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf?lang=en [dostęp: 4.11.2017].

Trójęcą za źródło wszelkiej władzy⁴⁹. Stwierdza, że do niej musi odnosić się wszelka działalność człowieka oraz państwa. W wymiarze transcendentnym poszukuje podstawy stanowionych norm także ustrojodawca indonezyjski, stwierdzając w konstytucji z 1945 r., że *Państwo opiera się na wierze w jednego i Najwyższego Boga*⁵⁰.

Relatywnie często spotykaną cechą państwa wyznaniowego jest zadeklarowanie w konstytucji, że określona religia jest religią państwową. Konstytucja Księstwa Monako z 1962 r.⁵¹ stanowi: *Religia katolicka, apostołska i rzymska jest religią państwa* (art. 9). Podobnie konstytucja Malty z 1964 r.⁵² w art. 2 ust. 1 przesądza, iż *religią Malty jest religia Rzymskokatolickiego Kościoła Apostolskiego*⁵³. W ustawach zasadniczych szeregu państw muzułmańskich stwierdza się, że ich religią jest Islam. Konstytucja mauretańska idzie dalej głosząc, że *Islam jest religią ludu* [podkr. P.B.] *i państwa*⁵⁴. W konstytucji afgańskiej ma natomiast miejsce afirmacja islamu jako religii państwa – zarówno w preambule, jak i wielokrotnie w części normatywnej (np. art. art.: 2, 3 i 35) jest on określany jako religia święta⁵⁵. Ustrojodawca grecki odwołuje się, jak się wydaje, do kryterium socjologicznego stanowiąc, że *dominującą religią w Grecji jest religia Wschodnioprawosławnego Kościoła Chrystusowego*⁵⁶. Z kolei twórcy konstytucji Bułgarii z 1991 r.⁵⁷ odwołali się zapewne

⁴⁹ Zob. James Casey, „Państwo i Kościół w Irlandii”, w: *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. Gerhard Robbers (Wrocław: Kolonia Limited, 2007), 199-200.

⁵⁰ Zob. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_174556.pdf [dostęp: 5.11.2017].

⁵¹ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/monako2013.pdf> [dostęp: 15.09.2017].

⁵² Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/malta.html> [dostęp: 15.09.2017].

⁵³ Zob. Ugo Mifsud Bonnici, „Państwo i Kościół na Malcie”, w: *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. Gerhard Robbers (Wrocław: Kolonia Limited, 2007), 269-270.

⁵⁴ Powyższe stwierdzenie może być wykorzystane dla legitymizacji dyskryminacji w dziedzinie praw obywatelskich oraz w życiu społecznym osób należących do mniejszości religijnych jako sytuujących się poza wspólnotą narodową.

⁵⁵ Zob. <http://www.afghanembassy.com.pl/afg/images/pliki/TheConstitution.pdf> [dostęp: 5.11.2017].

⁵⁶ Zob. Charalambos Papastathis, „Państwo i Kościół w Grecji”, w: *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. Gerhard Robbers (Wrocław: Kolonia Limited, 2007), 149.

⁵⁷ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2011.html> [dostęp: 15.09.2017]. Ustrojodawca bułgarski jest niekonsekwentny, przeczy sobie ponieważ zarazem w art. 13

przede wszystkim do realiów historycznych i kulturowych, gdyż art. 13 ust. 3 wspomnianego aktu stwierdza, że *tradycyjną religią w Republice Bułgarii jest wyznanie prawosławne*.

Rangę doktryny religijnej w życiu państwa oraz oficjalny status związków wyznaniowych potwierdza ich konstytucjonalizacja jako taka, a także wysokie miejsce przepisów wyznaniowych w systematyce konstytucji państw konfesyjnych. Ustrojodawca nie łączy bowiem przepisów w przypadkową całość, ale poprzez logiczne uszeregowanie norm wyraża swoją koncepcję państwa, ukształtowaną pod wpływem pewnych koncepcji światopoglądowych oraz założeń politycznych, które popiera i uznaje. Zatem systematyka konstytucji stanowi jedną z ważniejszych przesłanek interpretacyjnych w ramach wykładni systemowej i ma duże znaczenie w procesie stosowania ustawy zasadniczej⁵⁸. W państwie wyznaniowym unormowania są z reguły wśród zasad podstawowych (naczelnych)⁵⁹, w pierwszych jednostkach systematycznych (rozdziałach, działach, tytułach, częściach itp.), częstokroć wręcz w pierwszych jednostkach redakcyjnych (artykułach, paragrafach, sekcjach)⁶⁰, określających charakter państwowości, w tym pozycję jednostki. Wpływają one również na ustalenie wszystkich, bardziej szczegółowych przepisów konstytucji, a czasem normy w nich zawarte mogą być stosowane dla ustalenia zachowań pewnych podmiotów jako podstawa wyłączna⁶¹. W niektórych współczesnych ustawach zasadniczych państw wyznaniowych status wyznania oficjalnego jest określony w jednostce systematycznej poświęconej prawom i wolnościom człowieka i obywatela, czemu nierzadko towarzyszą próby pogodzenia aprecjacji jednej konfesji z wolnością sumienia i wyznania lub

ust. 2 głosi, że instytucje religijne są oddzielone od państwa. W rzeczywistości Bułgaria ma znaną wyznaniowego państwa prawosławnego.

⁵⁸ Zob. Bogusław Banaszak, *Prawo konstytucyjne* (Warszawa: C.H. Beck, 1999), 71.

⁵⁹ Por. Rett R. Ludwikowski, *Prawo konstytucyjne porównawcze* (Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2000), 182.

⁶⁰ Por. np. art. 3 Konstytucji Grecji z 1975 r., §§ 2 i 4 Konstytucji Norwegii, § 4 Konstytucji Danii z 1953 r., sekcja 2 konstytucji Malt z 1964 r., art. 9 konstytucji Monako z 1962 r., art. 2 konstytucji Algierii z 1996 r., art. 2 konstytucji Egiptu z 2014 r., art. 1 konstytucji Tunezji z 2014 r.

⁶¹ Paweł Sarnecki, „Systematyka konstytucji”, w: *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. Janusz Trzciniński (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997), 24-25.

zasadą równości związków wyznaniowych⁶². Wyjątkowo ustrojodawca sprawom wyznaniowym poświęca, jak w konstytucji Islandii z 1944 r. (Rozdział VI), Danii z 1953 r. (Część VII), czy Sri Lanki z 1978 r. (Rozdział II), specjalną jednostkę systematyzacyjną.

W państwach wyznaniowych dochodzi do osłabienia, niekiedy wręcz do wykluczenia autonomii prawa stanowionego wobec norm o charakterze religijnym. W Arabii Saudyjskiej jako konstytucję uznaje się Koran i Sunnę Proroka⁶³. Podobne stanowisko prezentuje ustrojodawca somalijski stanowiąc, że konstytucja tego państwa [...] *opiera się na fundamentach Świętego Koranu i Sunny naszego proroka Mohameda* [...]. W szeregu arabskich państw muzułmańskich Shari'ah traktowana jest przez ustrojodawcę jako podstawa, względnie – źródło prawodawstwa. Formuluje on niekiedy dodatkowo wymóg niesprzeczności z nią prawa stanowionego. Konstytucja Iraku z 2005 r. stanowi ogólnie, że Islam jest podstawowym źródłem prawodawstwa. Nie może zostać ustanowione żadne prawo sprzeczne z jego przepisami. Według współczesnego art. 4 konstytucji irańskiej: *Wszystkie prawa cywilne, karne, finansowe, ekonomiczne, administracyjne, kulturalne, militarne, polityczne oraz inne przepisy prawne powinny być wzorowane na nakazach islamu*⁶⁴. W szeregu państwach islamskich normy religijnie mają zatem formalnie, zwłaszcza konstytucyjnie, zagwarantowaną wyższość nad prawem stanowionym. Są traktowane jako jego zasadniczy determinant. Konstytucja Somali otwarcie wskazuje, że Shari'ah ma wyższość nawet nad samą ustawą zasadniczą⁶⁵.

W państwie wyznaniowym szeroko rozumiana doktryna religijna przynajmniej inspiruje prawo stanowione, w tym m.in. treści konstytucyjne. W ustawach zasadniczych szeregu państw katolickich dostrzegalny jest wpływ katolickiego nauczania moralnego i społecznego, które – choć nie dostarcza wzorców instytucji polityczno-ustro-

⁶² Por. np. art.43 konstytucji Kambodży z 1993 r., art.11 konstytucji Andory z 1993 r., art. 37 konstytucji Lichtensteinu z 1921 r.

⁶³ Zdaniem m.in. Nabihy Hussain Saleh *Koran* stanowi konstytucję wszystkich islamskich konstytucji, (*Doktryna islamu i konstytucje państw arabskich*, 97).

⁶⁴ Małgorzata Stolarczyk, *Iran. Państwo i religia* (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, 2001), 270.

⁶⁵ Zob. art. 4 ust. 1 Konstytucji z 2012 r.

jowych – to determinuje aksjologię konstytucyjną, odzwierciedloną w katalogu praw i wolności obywatelskich, ewentualnie w konstytucyjnych zasadach polityki społeczno-gospodarczej państwa. Ustrojodawca irlandzki uznaje prawo do życia nienarodzonych w związku z równym prawem matki do życia oraz gwarantuje jego respektowanie przez prawo. Podobnie konstytucja Andory *uznaje prawo do życia i chroni je całkowicie w różnych jego fazach*. Przedmiotem szczególnej troski jest rodzina traktowana jako podstawa społeczeństwa, czy wręcz jak w Irlandii jako *instytucja moralna*. W związku z tym państwo zapewnia jej pomoc i opiekę, tworząc szczegółowe gwarancje konstytucyjne. Ustrojodawca Andory uznaje prawo każdej osoby do pracy, do jej rozwoju przez pracę oraz do dochodu gwarantującego człowiekowi i jego rodzinie życie odpowiadające ludzkiej godności. Państwo irlandzkie natomiast ma konstytucyjny obowiązek zapewnienia matkom, aby warunki ekonomiczne nie zmuszały ich do pracy kolidującej z obowiązkami domowymi. Za podstawę rodziny zostaje we wspomnianych krajach katolickich uznane małżeństwo, które państwo otacza szczególną troską, utrudniając jego rozwiązanie, czy wręcz wykluczając rozwody⁶⁶.

Troska o rodzinę wynikająca z motywacji religijnych, jest dostrzegalna także w konstytucjach państw islamskich. Rodzina jest postrzegana jako miejsce kształtowania postaw tradycjonalistycznych. Została ona uznana – podkreślił to m.in. ustrojodawca Bahrainu (2002), egipski (2014), kuwejcki (1962) oraz jemeński (1991) – za podstawę społeczeństwa; opiera się na religii, moralności i patriotyzmie. *Rodzina jest głównym źródłem rozwoju i ewolucji ludzkości*⁶⁷. W związku z tym państwo roztacza nad nią opiekę. Teokratyczna doktryna islamu dostarcza nie tylko wzorców życia społecznego, lecz także polityczno-ustrojowych. Na szczególną uwagę zasługuje koncepcja konsultacji tzw. *szury*, do której odwołują się wszelkie znaczące siły polityczne krajów

⁶⁶ Np. w Księstwie Lichtenstein ustawa o małżeństwie z dnia 13 grudnia 1973 r., pozostając pod wpływem doktryny katolickiej, definiuje małżeństwo jako całkowitą i niepodzielną wspólnotę życiową dwojga ludzi odmiennej płci i wyraźnie stoi na gruncie zasady nierozwiązywalności małżeństwa, określając rozwód jako wyjątek.

⁶⁷ Preambuła Konstytucji Republiki Iranu z 1979 r., Stolarczyk, Iran, 62.

islamskich. Beduińska tradycja konsultacji została sakralizowana przez Koran, którego sura III, 159 stwierdza: [...] *zasięgaj ich rady w każdej sprawie*, zaś sura XLII, 38 mówi, że nagroda jest przewidziana także: [...] *dla tych, których sprawy są przedmiotem wzajemnej narady*. Współczesne konstytucje w państwach bliskowschodnich nawiązują do nakazu konsultacji. Przewidują zamiast parlamentów albo równoległe z nimi, jak egipska, omańska (1996), czy saudyjska, rady konsultacyjne (*szura*). Ustawy zasadnicze mogą także ustanawiać organy doradcze, skupiające notabli w formie zgromadzenia (*madżlis*). Są one często zwane *madżlis as- szura*⁶⁸. Z kolei wpływ idei pacyfistycznych o konotacji buddyjskiej dostrzegalny jest w konstytucjach państw, w których buddyzm jest religią dominującą. W szczególności ustrojodawca kambodżański w 1993 r. postawił sobie za cel odnowienie Kambodży jako *Wyspy Pokoju* o wielopartyjnym, liberalno-demokratycznym ustroju.

Relatywnie często występującym w konstytucjach państw wyznaniowych przejawem ich konfesyjnego charakteru jest wymóg przynależności do religii oficjalnej osoby sprawującej stanowisko głowy państwa. Jest ona bowiem uosobieniem państwowości, jej żywym symbolem. Ustawy zasadnicze mogą wprost formułować wymóg wyznawania określonej religii lub przynależności do danego kościoła. Ewentualnie konfesyjny światopogląd oficjeli gwarantowany jest przez religijną, obligatoryjną przysięgę, której złożenie jest wymogiem objęcia urzędu. Konstytucja norweska nadal wymaga od króla wyznawania religii ewangelicko-augsburskiej (§ 4), choć Kościół Luterński stracił od 2017 r. charakter wyznania oficjalnego. Podobnie w Szwecji, pomimo ustanowionego od 2000 r. rozdziału państwa i kościoła, wciąż istnieje wymóg, aby król był *czystego wyznania ewangelicko-augsburskiego, w formie przyjętej i ogłoszonej na spotkaniu w Uppsali w roku 1593; także książęta i księżniczki Domu Królewskiego powinny być wychowywane w tym samym wyznaniu*⁶⁹. W wymienionych krajach

⁶⁸ Zob. Anna Mrozek-Dumanowska, „Islam a demokracja”, w: *Islam a demokracja*, red. Anna Mrozek-Dumanowska (Warszawa: Askon, 1999), 19-20.

⁶⁹ § 4 Aktu o Sukcesji z dnia 26 września 1810 r. w brzmieniu tekstu jednolitego z 29 listopada 1979 r. – zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/szwecja.html> [dostęp: 2.11.2017].

skandynawskich wymaga się od monarchy nie tylko wyznawania światopoglądu religijnego danego rodzaju, ale także jego propagowania. Konstytucja duńska ogranicza się do wymogu członkostwa króla w Kościele Ewangelicko-Augsburskim (§ 6). Brytyjska ustawa z 1700 r. o następstwie tronu formułuje cenzus wyznaniowy od strony niejako negatywnej wykluczając objęcie tronu przez katolików. Przewiduje także obligatoryjne członkostwo monarchy w Kościele anglikańskim⁷⁰. Konstytucja Tajlandii stanowi, że król jest buddystą i poplecznikiem religii. W państwach muzułmańskich szczególnie częsty jest konstytucyjny wymóg wyznawania islamu przez głowę państwa⁷¹. Konstytucja Omanu z 1996 r. formułuje dla sukcesora tronu nawet bardziej wyśrubowane wymogi – winien być on zwłaszcza dorosłym muzułmaninem, prawowitym synem rodziców muzułmanów (zob. art. 5)⁷². Natomiast konstytucja Malediwów z 2008 r. zakłada, że prezydentem będzie muzułmanin – sunnita. We wspomnianych państwach jednym z instrumentów zapewnienia islamskiego wyznania głowy państwa jest konstytucyjny wymóg przysięgi religijnej w imię Allaha, jak np. w Somalii, czy w imię Miłosiernego Boga, jak np. w Egipcie, względnie – Allahowi Wszechmogącemu, jak w Autonomii Palestyńskiej. Z kolei konstytucja grecka wymaga od prezydenta tego państwa złożenia przysięgi w *imię Trójcy Świętej, Jedynej i Niepodzielnej* (zob. art. 33 ust. 2). Przesądza to przynajmniej o chrześcijańskim światopoglądzie elekta.

Wyjątkowo spotykamy w konstytucjach, nawet państw islamskich, wymogi wyznawania religii oficjalnej przez piastunów innych organów władzy niż tylko urząd głowy państwa. Przykładem może być konstytucja Afganistanu obligująca ministrów do złożenia przysięgi religijnej zawierającej zobowiązanie protekcji wobec islamu. Konstytucja Iraku z 2005 r. przewiduje obligatoryjną religijną przysięgę członków Izby Reprezentantów⁷³. Cenzus wyznaniowy przy obsadzie organów przedstawicielskich jest w konstytucjach państw konfesyjnych przewidzia-

⁷⁰ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/brytania.html> [dostęp: 3.11.2017].

⁷¹ Zob. np. art. 73 ust. 1 Konstytucji Algierii z 1976 r. – http://www.servat.unibe.ch/icl/ag00000_.html [dostęp: 2.11.2017].

⁷² Zob. http://www.servat.unibe.ch/icl/mu00000_.html [dostęp: 2.11.2017].

⁷³ Zob. https://www.constituteproject.org/constitution/Iraq_2005.pdf?lang=en [dostęp: 3.11.2017].

ny wyjątkowo rzadko. Konstytucja Iranu z 1979 r. przewiduje, że do Zgromadzenia Konsultacyjnego (Madżlisu) po jednym przedstawicielu wybierają Zaratustrianie i Żydzi. Chrześcijanie chaldejscy i aramejscy mają być reprezentowani wspólnie przez jednego przedstawiciela, zaś chrześcijanie armeńscy z północy i z południa mają wybierać po jednym przedstawicielu (art. 64)⁷⁴. Podobnie konstytucja Pakistanu zakłada limitowanie mandatów w Zgromadzeniu Narodowym i w parlamentach prowincjonalnych piastowanych przez muzułmanów i nie-muzułmanów. Oryginalne rozwiązanie, oparte na powiązaniu kryteriów wyznaniowych i politycznych, przewiduje konstytucja Libanu z 1926 r. W tamtejszym Senacie winni zasiadać przedstawiciele wszystkich wspólnot wyznaniowych, natomiast wybory do Izby Deputowanych winny opierać się na równej reprezentacji między chrześcijanami i muzułmanami.

Wyznaniowy charakter państwa skutkuje podważeniem odrębności organizacyjnej lub funkcjonalnej aparatu państwowego i wyznania oficjalnego, na co wskazują niektóre ustawy zasadnicze. Skrajnym przypadkiem jest przejęcie przez organy wyznaniowe funkcji organów państwowych. Ewidentnym przykładem takiego ustroju jest Islamska Republika Iranu⁷⁵ oraz Państwo Watykańskie. W Iranie funkcje zwierzchnika państwa odpowiedzialnego tylko przed Bogiem pełni Duchowy Przywódca Narodu (*Faghih*), zarazem zwierzchnik religijny tamtejszych szyitów. Konstytucja z 1979 r. przyznaje mu większe kompetencje niż konstytucja z 1906/07 r. przyznawała szachowi⁷⁶. W szczególności określa on główne założenia ustrojowe państwa i nadzoruje ich realizację. Jest zwierzchnikiem sił zbrojnych, obsadza najwyższe stanowiska

⁷⁴ Zob. <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir001en.pdf> [dostęp: 3.11.2017].

⁷⁵ Islam nie wykształcił struktur organizacyjnych podobnych do chrześcijańskich. W szczególności wspólnota polityczna od początku utożsamiana była ze wspólnotą wyznaniową. Doprowadziło to do przejmowania przez państwo funkcji organizacyjnych w sprawach religijnych. Jak bowiem głosi konstytucja Republiki Islamskiej Iranu – *Państwo z punktu widzenia islamu nie jest produktem żadnej z klas społecznych czy też supremacją jednostki. Jawi się raczej jako krystalizacja politycznych ideałów ludzi tej samej religii i światopoglądu, którzy przyznają sobie prawo, by w procesie rozwoju światopoglądu i przekonań religijnych skierować się na drogę wiodącą ku celowi ostatecznemu, którym jest Bóg.* – Stolarczyk, Iran, 259.

⁷⁶ Tamże, 121.

państwowe, w tym posady członków Rady Nadzorującej, zwierzchników: wymiaru sprawiedliwości, radia i telewizji, Sztabu Mieszanego, Korpusu Strażników Rewolucji Islamskiej, sił zbrojnych i porządkowych. *Faghih* zatwierdza lub odwołuje prezydenta Iranu biorąc pod uwagę preferencje społeczeństwa i decyzje Najwyższej Rady Sądownictwa oraz Rady Nadzorującej. Występuje jako arbiter i koordynator trzech rodzajów władz: wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Podlega mu Rada Nadzorująca, organ złożony z sześciu islamskich teologów i sześciu wybitnych prawników muzułmańskich. Zadaniem wspomnianego organu jest interpretacja konstytucji oraz cenzurowanie ustawodawstwa parlamentu pod względem jego zgodności z islamem i konstytucją, co stanowi warunek jego wejścia w życie. W Pakistanie wg. konstytucji z 1973 r. Federalny Sąd Szariatu może z urzędu bądź na wniosek badać kwestię sprzeczności danej ustawy lub innych przepisów z nakazami islamu, określonymi przez Koran i Sunnę. W Jordanii na mocy konstytucji z 1952 r. sądy religijne, tzn. muzułmańskie sądy szariackie oraz sądy innych wspólnot religijnych, stanowią integralny element systemu sądownictwa państwowego.

Z kolei konstytucja Watykanu z 2000 r. stanowi jednoznacznie: *Najwyższy Kapłan* [Papież – dopis. P.B.] – *Suweren Państwa Miasto Watykan ma pełnię władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej*⁷⁷. Wśród państw o charakterze chrześcijańskim podważenie odrębności instytucjonalnej aparatu państwowego i kościelnego jest rzadkością: w Andorze funkcję jednego z dwóch Co-princepsów sprawuje biskup Urgell⁷⁸, na mocy *Act of Supremacy* z 1534 r. król nadal jest uważany za *głowę Kościoła w Anglii*⁷⁹. W sumie w Europie monizm organizacyjny aparatu wyznaniowego i państwowego uległ przezwyżeniu od okresu sporu o inwestyturę w XI-XII w.

Konstytucje państwa wyznaniowych wskazują niekiedy na zanik rozdziału funkcjonalnego między państwem a oficjalną religią. Państwo

⁷⁷ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/watykan-01.html> [dostęp: 3.11.2017].

⁷⁸ Drugim Co-princepsem jest Prezydent Francji jako sukcesor dawnych królów tego kraju. Pozycję ustrojową Co-princepsów określa Tytuł III (art. 42-49) konstytucji Andory z 1993 r.

⁷⁹ Szerzej na temat statusu Kościoła Anglii zob. Tadeusz J. Zieliński, *Państwowy Kościół Anglii. Studium prawa wyznaniowego* (Warszawa: Wydawnictwo ChAT, 2016).

przejmuje zwłaszcza obowiązek jej propagowania. Zgodnie z art. 14 Konstytucji Lichtensteinu troska o ochronę w szczególności interesów religijnych i moralnych narodu to jedno z naczelných zadań państwa. Wspomniane zaangażowanie jest wręcz wpisane w istotę szeregu państw islamskich. Irańska ustawa zasadnicza stwierdza wprost, że *celem państwa jest kształtowanie ludzi na wzór boski [...], by przygotować podłoże do pojawienia się i rozkwitu talentów ludzkich świadczących o wielkości Boga*⁸⁰. Zgodnie z „konstytucją” saudyjską z 1992 r. określani członkowie rządu ponoszą solidarną odpowiedzialność przed królem za wprowadzanie islamskiej Shari’ah, z kolei irańskie radio i telewizja, kierując się założeniami rewolucji islamskiej, mają konstytucyjny obowiązek służenia propagowaniu kultury muzułmańskiej oraz ochrony przed wpływami antymuzułmańskimi. Również siły zbrojne Republiki Islamskiej, określane przez ustrojodawcę wprost jako *Armia ideologii*, mają za zadanie nie tylko obronę i bezpieczeństwo granic lecz także propagowanie doktryny dżihadu, *walkę na drodze Boga, walkę dla rozprzestrzenienia suwerenności prawa boskiego w świecie*⁸¹.

Szczególnym wyrazem zaangażowania państwa w propagowanie doktryny religijnej jest organizowanie przez nie nauki religii w szkolnictwie publicznym (państwowym). Podkreśla to ustrojodawca grecki, który uznając za cel kształcenia m.in. edukację moralną Greków oraz rozwój ich świadomości religijnej, określa je jako podstawową misję państwa. Podobnie, według art. 15 konstytucji Lichtensteinu, kształcenie religijno-etyczne stanowi część ogólnego procesu wychowania i oświaty. W związku z tym zadaniem szkół publicznych jest wychowywanie młodych ludzi zgodnie z zasadami chrześcijańskimi. Konstytucja maltańska z 1964 r. bezpośrednio nakłada obowiązek zapewnienia przez szkoły państwowe nauczania *Rzymskiej Katolickiej Apostolskiej Wiary*. Odpowiednio ustawodawca saudyjski za główny cel edukacji uznał wpajanie wiary islamskiej młodemu pokoleniu.

Konsekwencją uznania określonej religii za państwową (oficjalną) jest odrzucenie przez ustrojodawcę zasady równości, czy równoupraw-

⁸⁰ Stolarczyk, *Iran*, 260.

⁸¹ Tamże, 262. Podobnie ustrojodawca saudyjski jako pierwszoplanowe zadania armii wskazał obronę religii muzułmańskiej i jej dwóch świętych miejsc – Mekki i Medyny.

nienia związków wyznaniowych. Przemilczają ją konstytucje wszystkich państw wyznaniowych⁸². Związek wyznaniowy reprezentujący religię państwową (oficjalną), z punktu widzenia formalno-prawnego uzyskuje uprzywilejowaną pozycję. Jest wspierany przez państwo. Jednoznacznie przewiduje to konstytucja Islandii z 1944 r.⁸³ stanowiąc, że Kościół Ewangelicko-Luterański będzie w tym kraju kościołem państwowym i jako taki będzie wspierany i chroniony przez państwo. Bardzo podobne gwarancje wobec Ewangelickiego Kościoła Luterańskiego formułuje duńska ustawa zasadnicza z 1953 r.⁸⁴ Natomiast w Księżstwie Lichtenstein zgodnie z art. 37 ust. 2 jego konstytucji z 1921 r.⁸⁵ kościołem państwowym jest Kościół Rzymskokatolicki i jako taki jest w pełni chroniony przez państwo. Konstytucja Sri Lanki z 1978 r. ogólnie stanowi, że państwo przyznaje pierwszeństwo buddyzmowi. Ustrojowym obowiązkiem państwa jest chronić i wspierać *Buddę Sasana* (art. 9)⁸⁶.

Niekiedy w konstytucjach spotykamy szczegółowe gwarancje dla wybranych instytucji wyznania oficjalnego. Ustrojodawca saudyjski przyjął na siebie zobowiązanie do troski o święte miejsca islamu oraz opieki nad pielgrzymami. Szczególnie liczne gwarancje dla prawosławia zawiera Konstytucja Grecji. W szczególności zapewnia uprzywilejowany, autonomiczny status Górze Athos (art. 105). W aspekcie duchowym Góra Athos podlega bezpośredniej jurysdykcji Patriarchatu Ekumenicznego. Zgodnie z grecką ustawą zasadniczą wszyscy ci, którzy żyją tam jako zakonnicy, otrzymują obywatelstwo greckie od momentu nowicjatu, bez konieczności dopełniania dodatkowych formalności. Góra Athos jest zarządzana, zgodnie ze swoim ustrojem,

⁸² Trzeba przyznać, że zasada równości (równouprawnienia) związków wyznaniowych jest stosunkowo rzadko wprost wyrażana w konstytucjach państw dających się zakwalifikować jako państwa świeckie.

⁸³ Zob. <http://www.government.is/constitution/> [dostęp: 15.09.2017]. W referendum konstytucyjnym w 2012 r. obywatele Islandii opowiedzieli się za utrzymaniem dotychczasowego statusu Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego.

⁸⁴ Zgodnie z § 4 konstytucji Danii *Ewangelicki Kościół Luterański jest kościołem państwowym Danii i jako taki jest wspierany przez państwo* – zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/dania.html> [dostęp: 15.09.2017].

⁸⁵ Zob. <http://hrlibrary.umn.edu/research/liechtenstein-constitution.pdf> [dostęp: 15.09.2017].

⁸⁶ Zob. <https://www.parliament.lk/files/pdf/constitution.pdf> [dostęp: 3.11.2017].

przez 20 świętych klasztorów, na które podzielony jest Półwysep Athos; jego terytorium jest niezbywalne. Konstytucja przewiduje, że administracja Góry Athos sprawowana jest przez reprezentantów świętych klasztorów, które tworzą Świętą Wspólnotę. Zabronione jest dokonywanie jakichkolwiek zmian w systemie administracyjnym dotyczącym liczby klasztorów na Górze Athos, jak również w ich porządku hierarchicznym i stosunkach z poddanymi. Ustrojodawca zabronił osiedlania innowierców i schizmatyków na omawianym terytorium. Szczegółowe określenie statusu Góry Athos oraz zasad jej funkcjonowania zawarte jest w Karcie Statutowej Góry Athos, opracowanej i przyjętej przez 20 świętych klasztorów z udziałem reprezentantów państwa oraz ratyfikowanej przez Patriarchat Ekumeniczny i grecką Izbę Deputowanych. Ścisłe przestrzeganie ustroju Góry Athos w aspekcie życia duchowego znajduje się pod najwyższym nadzorem Patriarchatu Ekumenicznego, a w aspekcie administracyjnym – pod nadzorem państwa. Spoczywa na nim wyłączny obowiązek utrzymania porządku i bezpieczeństwa publicznego. Uprawnienia państwa wymienione w konstytucji są wykonywane przez gubernatora, którego prawa i obowiązki określa ustawa. Ustawa określa także władzę sądowniczą sprawowaną przez władze klasztorne i Świętą Wspólnotę oraz przywileje celne i podatkowe nadane Górze Athos. Grecka ustawa zasadnicza przewiduje także gwarancje majątkowe dla innych instytucji prawosławnych. Zgodnie z art. 18 ust. 3 własność ziemska klasztorów patriarchalnych Świętej Anastazji Pharmacolytria na Półwyspie Chalcedyckim, Świętego Władysława w Salonikach i Świętego Jana Ewangelisty Teologa w Patmos, z wyjątkiem terenów zależnych, nie może być wywłaszczona. Wywłaszczeniu nie podlegają także dobra patriarchatów: Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy oraz Świętego Klasztoru na Synaju. W istocie rzeczy gwarancją przede wszystkim dla Kościoła Prawosławnego w Grecji jest konstytucyjny zakaz prozelityzmu innych związków wyznaniowych (zob. art. 13 ust. 2)⁸⁷. Konstytucja grecka gwarantuje także sprawy *strictae* religijne – niezmiennosc tekstu Pisma Świętego. Zabronione jest oficjalne tłumaczenie Biblii bez zgody Kościoła Autokefalicznego.

⁸⁷ Z formalnego punktu widzenia ochrona przed prozelityzmem obejmuje w Grecji wszystkie tzw. religie znane.

go Gracji i Patriarchatu Ekumenicznego w Konstantynopolu (zob. art. 103 ust. 3). Artykulacja w ustawach zasadniczych państw wyznaniowych tak licznych i szczegółowych gwarancji dla konfesji oficjalnej jak w Grecji, należy jednak do rzadkości.

W egipskiej ustawie zasadniczej zapewniono szczególny status muzułmańskiemu uniwersytetowi Al-Azhar⁸⁸. Jest to niezależna, naukowa instytucja islamska, posiadająca wyłączne kompetencje nad własnymi sprawami. Konstytucja z 2014 r. gwarantuje, że jest to główna władza nauk religijnych i spraw islamskich⁸⁹. Zarazem Al-Azhar jest odpowiedzialny za głoszenie islamu i rozpowszechnianie nauk religijnych, a także języka arabskiego w Egipcie i na świecie. Państwo zostało zobowiązane do zapewnienia wystarczających przydziałów finansowych, aby osiągnąć cele Uniwersytetu. Przewidziano konstytucyjne gwarancje niezależności organizacyjnej Al-Azhar. Jego Wielki Szejk jest niezależny i nie może zostać zwolniony. Sposób mianowania Wielkiego Szejka spośród Rady Starszych Nauczycieli określa prawo.

Ceną, jaką może ponieść wyznanie oficjalne w zamian za wsparcie ze strony państwa, może być ograniczenie jego wewnętrznej autonomii i niezależności. W Grecji państwo jest strażnikiem ortodoksyjnego charakteru Kościoła prawosławnego. Konstytucja z 1975 r. przesądza, że jest on nierozdzielnie związany w swoich dogmatach z Patriarchatem Ekumenicznym oraz *ze wszystkimi innymi kościołami chrześcijańskimi uznającymi te dogmaty, przestrzegając niezmiennie, podobnie jak te kościoły, świętych kanonów apostoelskich i synodalnych oraz świętych tradycji [...]*⁹⁰. Państwo wyznacza zatem tak wewnętrzne kwestie, jak

⁸⁸ Teologiczna uczelnia muzułmańska w Kairze. Uniwersytet określany jest mianem najbardziej renomowanej instytucji oświaty islamu sunnickiego. Na gruncie teologicznym, władze uniwersytetu uznają cztery sunnickie szkoły prawa muzułmańskiego (wliczając bractwa sufickie), mając zarazem stosunek antagonistyczny wobec fundamentalistycznych ruchów reformatorskich takich jak wahhabizm i salafizm.

⁸⁹ Ustanowienie konstytucyjnych gwarancji dla Uniwersytetu Al-Azhar jest niekiedy interpretowane jako dowód na islamizację współczesnego Egiptu – zob. Górską, „O problemach”, 71-72.

⁹⁰ Zasada jedności greckiego Kościoła prawosławnego z innymi Kościołami prawosławnymi została po raz pierwszy wprowadzona przez ustawodawcę w 1844 r. w związku z arbitralnym ustanowieniem w 1833 r. autokefalii z królem jako głową Kościoła, co doprowadziło do zerwania łączności kanonicznej z innymi Kościołami Prawosławnymi. Parla-

granice ewolucji dogmatycznej w Kościele⁹¹. Ustawa zasadnicza przesądza także najważniejsze zagadnienia wewnątrzorganizacyjne stanowiąc, że *Kościół jest autokefaliczny i zarządzany przez Święty Synod, w którego skład wchodzi sprawujący aktualnie swe funkcje biskupi, oraz przez Stały Święty Synod, który, wywodząc się ze Świętego Synodu, jest tworzony, tak jak jest to określone w Karcie Statutowej Kościoła i zgodnie z postanowieniami Księgi Patriarchalnej z 29 czerwca 1850 r. oraz Aktu Synodalnego z 4 września 1928 r.* W Bhutanie zgodnie z art. 3 ust. 4 Konstytucji z 2008 r. król mianuje na podstawie rekomendacji Pięciu Loponsów (Nauczycieli) lidera tamtejszego buddyzmu – Jego Świętobliwość Je Khenpo.

Skutkiem wyznaniowego charakteru państwa jest częstokroć ograniczenie wolności w sprawach religijnych. Należy jednak podkreślić, że rzadko znajduje to wyraz w ustawach zasadniczych. Przykładem może być Konstytucja Somalii z 2012 r., która wyjątkowo stanowczo, bowiem już w art. 2 ust. 2, a następnie w art. 17 ust. 2, wprowadza zakaz propagowania w tym państwie innej religii niż islam⁹². Częściej już ustrojodawca przemilcza gwarancje dla wolności w sprawach religijnych. Takiego zaniechania dopuszczono się w konstytucjach: Arabii Saudyjskiej z 1992 r., Afganistanu z 2004 r., czy Malediwów z 2008 r.⁹³ Większość państw wyznaniowych gwarantuje wszakże w swoich konstytucjach wolność religijną. Natomiast niejednokrotnie istnieją konstytucyjne ograniczenia wolności religijnej głowy państwa będące konsekwencją ustrojowego wymogu wyznawania religii oficjalnej.

ment grecki wprowadzając analizowaną zasadę pragnął zapewnić prawosławny charakter Kościoła nowego państwa.

⁹¹ Por. Anna Pikulska-Robaszkiewicz, „Stosunki między państwem a Kościołami w Grecji”, *Prawo Kanoniczne* 3-4 (1998): 255-258.

⁹² https://www.constituteproject.org/constitution/Somalia_2012.pdf?lang=en [dostęp: 2.11.2017].

⁹³ Wyczerpująco nt. wolności w sprawach religijnych w państwach członkowskich Organizacji Konferencji Islamskiej zob. Wiesław Bar, *Wolność religijna w Dār al-Islām* (Lublin: Polihymnia, 2003).

PODSUMOWANIE

Reasumując trzeba stwierdzić, że konstytucje współczesnych państw wyznaniowych podkreślają różne aspekty powiązania związków konfesyjnych z państwem, jednak kompleksowe i względnie szczegółowe unormowanie obecności religii na forum publicznym zawierają głównie ustawy zasadnicze niektórych państw islamskich oraz Grecji. Skonstruowanie szczegółowego, uniwersalnego modelu państwa wyznaniowego na podstawie dorobku współczesnego konstytucjonalizmu wydaje się być niemożliwe⁹⁴. Jako najczęściej występujące jego znamiona należy wskazać: odrzucenie neutralności światopoglądowej, przyjęcie danej religii jako oficjalnej, wymóg przynależności głowy państwa do konfesji oficjalnej, względnie wyznawania światopoglądu religijnego w ogóle, negacja zasady równości (równouprawnienia) związków wyznaniowych, czy ustrojowe gwarancje poparcia dla danego wyznania. Z perspektywy aktualnie obowiązujących ustaw zasadniczych w pewnym stopniu adekwatna jest dualistyczna klasyfikacja państw wyznaniowych na te w wersji klasycznej (zamkniętej, „twardej”) i w wersji tolerancyjnej (otwartej, „miękkiej”) ⁹⁵. W najnowszym ustrojodawstwie obserwujemy jednak tendencje przeciwstawne. Generalnie rzecz ujmując, można zauważyć, że nasycenie konstytucji współczesnych państw klauzulami wyznaniowymi maleje. Należy przy tym jednak zaznaczyć, że samookreślenie państwa ze względu na religię, czy światopogląd w konstytucji to nie jedyny spotykany w praktyce politycznej sposób na wskazanie jego wyznaniowego charakteru⁹⁶.

Rodzi się pytanie o realną możliwość wykonywania przez jednostkę uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania przy braku

⁹⁴ Por. Jarosław Szymanek, „Państwo wyznaniowe”, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. Artur Mezglewski (Warszawa: C.H. Beck, 2014), 291.

⁹⁵ Zob.: Tamże, 293-294; Tadeusz J. Zieliński, „Państwo wyznaniowe – analiza typologiczna”, w: *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. Jarosław Szymanek (Warszawa: Elipsa, 2011), 19-49; Józef Krukowski, *Konkordaty współczesne. Doktryna, teksty (1964-1995)*, (Warszawa: Civitas Christiana, 1995), 44-46.

⁹⁶ Jarosław Szymanek, „Konstytucjonalizacja idei państwa wyznaniowego”, w: *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. Jarosław Szymanek (Warszawa: Elipsa, 2011), 71.

ich podstawowej gwarancji – rozdziału państwa i związków wyznaniowych. Analiza realiów wyznaniowych krajów europejskich, zwłaszcza zaś Wielkiej Brytanii, Norwegii, czy Danii, prowadzi do wniosku, że nie można *à priori* wykluczyć pozytywnej odpowiedzi. Wówczas jednak ciężar obrony praw człowieka w sprawach religijnych zostaje przesunięty z gwarancji formalnych (konstytucyjnych) na mające dynamiczny charakter gwarancje materialne, do których zaliczyć można m.in. związaną ze wzrostem poziomu życia laicyzację społeczeństwa, rozwój idei praw człowieka, pluralizm kulturowy obywateli, czy swobodę komunikacji. W sumie wydaje się możliwa do pogodzenia z wolnością religijną jakaś forma interwencjonizmu państwowego, polegająca głównie na aktywnym wspieraniu niektórych ugrupowań religijnych⁹⁷.

BIBLIOGRAFIA

- Banaszak, Bogusław. *Prawo konstytucyjne*. Warszawa: C.H. Beck, 1999.
- Bar, Wiesław. „Kwestie wyznaniowe w konstytucjach krajów Ameryki Łacińskiej i Karaibów”. W: *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego*, red. Artur Mezglewski, 143-191. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004.
- Bar, Wiesław. *Wolność religijna w Dār al-Islām*. Lublin: Polihymnia, 2003.
- Brzozowski, Wojciech. „Państwo wyznaniowe a państwo ideologiczne”. W: *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. Jarosław Szymanek, 50-59. Warszawa: Elipsa, 2011.
- Casey, James. „Państwo i Kościół w Irlandii”. W: *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. Gerhard Robbers, 197-213. Wrocław: Kolonia Limited, 2007.
- Górska, Ewa. „O problemach z konstytucją Egiptu – współczesny konstytucjonalizm bliskowschodni i pułapki w treści konstytucji Egiptu z 2012 roku”. W: *Porewolucyjny Egipt. Wybrane aspekty społeczne i polityczne*, red. Piotr Niziński, Michał Lipa, 61-73. Kraków: Wydawnictwo UJ, 2014.
- Hucał, Michał. *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*. Warszawa: C.H. Beck, 2012.

⁹⁷ Por. Rik Torfs, „State and religion in the 21st century”, *Europe Infos* 13 (2000): 6-7.

- Hussain Saleh, Nabiha. *Doktryna islamu i konstytucje państw arabskich*. Warszawa: Heliodor, 1993.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1-18*, red. Leszek Garlicki. Warszawa: C.H. Beck, 2010.
- Krukowski, Józef. *Konkordaty współczesne. Doktryna, teksty (1964-1994)*. Warszawa: Civitas Christiana, 1995.
- Krukowski, Józef. *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2013.
- Krukowski, Józef. *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 2000.
- Kula, Marcin. *Religiopodobny komunizm*. Kraków: Nomos, 2003.
- Ludwikowski, Rett R. *Prawo konstytucyjne porównawcze*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2000.
- Mezglewski, Artur, Henryk Misztal, Piotr Stanisław. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa: C.H. Beck, 2011.
- Mifsud Bonnici, Ugo. „Państwo i Kościół na Malcie”. W: *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. Gerhard Robbers, 263-275. Wrocław: Kolonia Limited, 2007.
- Mrozek-Dumanowska, Anna. „Islam a demokracja”. W: *Islam a demokracja*, red. Anna Mrozek-Dumanowska. Warszawa: Askon, 1999.
- Nieuwenhuis, Aernout J. „State and religion, a multidimensional relationship: Some comparative law remarks”. *International Journal of Constitutional Law* 10, no. 1 (January 2012): 153-174, <https://doi.org/10.1093/icon/mos001>.
- Papastathis, Charalambos. „Państwo i Kościół w Grecji”. W: *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, red. Gerhard Robbers, 147-163. Wrocław: Kolonia Limited, 2007.
- Pietrzak, Michał. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2013.
- Pikulska-Robaszkiewicz, Anna. „Stosunki między państwem a Kościołami w Grecji” *Prawo Kanoniczne* 3-4 (1998): 249-266.
- Sarnecki, Paweł. „Systematyka konstytucji”. W: *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. Janusz Trzciniński, 20-34. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997.
- Sobczyk, Paweł. *Kościół a wspólnoty polityczne*. Warszawa: Santiago, 2005.
- Stolarczyk, Małgorzata. *Iran. Państwo i religia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, 2001.

- Szymanek, Jarosław. „Konstytucjonalizacja idei państwa wyznaniowego”. W: *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. Jarosław Szymanek, 60-81. Warszawa: Elipsa, 2011.
- Szymanek, Jarosław. „Państwo wyznaniowe”. W: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. Artur Mezglewski, 290-294. Warszawa: C.H. Beck, 2014.
- Torfs, Rik. „State and religion in the 21st century”. *Europe Infos* 13 (2000): 6-7.
- Tyszka, Krzysztof. „Religijne oblicze komunizmu”. *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi* 31 (2009): 327-344
- Zieliński, Tadeusz J. *Kościół Anglii. Studium prawnowyznaniowe*. Warszawa: Wydawnictwo ChAT, 2016.
- Zieliński, Tadeusz J. „Państwo wyznaniowe – analiza typologiczna”. W: *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. Jarosław Szymanek, 19-48. Warszawa: Elipsa, 2011.

THE HALLMARKS OF A RELIGIOUS STATE
– REMARKS ON THE BASIS OF THE ACHIEVEMENTS
OF CONTEMPORARY CONSTITUTIONALISM

Summary

The analysis of contemporary constitutions indicates that the number of religious states is slowly decreasing. However, we are confronted with the opposite tendencies. The model of the religious state is characteristic primarily of Muslim countries of the Near and Middle East and of a number of South-east Asian countries. In the last decades, the number of Christian states and secular ideological states has declined significantly. There is a stable group of states with Buddhism as a privileged religion. The religious constitutional norms of confessional states are generally characterized by a high degree of generality. Detailed provisions are rare. Denominational clauses are included primarily among the supreme principles of the constitution. Underlying the religious character of the state is the rejection of the neutrality of the world-view. It is not possible, on the basis of the constitution alone, to reconstruct a detailed, universal model of the religious state. In the light of fundamental laws, the most common characteristics of religious states are: the negation of

the neutrality of the state in worldviews, the acceptance of a particular religion as the official religion, the rejection of the equality of religious associations, the requirement of a state religion or belief towards the head of the state, the state support for a given confession. The constitutions of the majority of religious states formally provide for religious freedom. In the fundamental laws of some Muslim states, the formal guarantees for this freedom are, however, absent. The organizational unity of the state and religious apparatus is not characteristic of the sphere of Western political culture. The socio-political reality of contemporary religious states indicates that this model of statehood can not be *a priori* regarded as contrary to the principles of democracy and human rights.

Key words: religious state; state – church relations; contemporary constitutions; freedom of religion; Islam; freedom of conscience and religion

Słowa kluczowe: państwo wyznaniowe; stosunki państwo – kościół; współczesne konstytucje; wolność religijna; islam; wolność sumienia i wyznania

Thumaczenie własne autora